

УДК 159.922; 159.92
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-6>

КОГНІТИВНІ ВЛАСТИВОСТІ Й ОСОБИСТІ ЦІННОСТІ ЯК ЧИННИКИ АДАПТИВНОСТІ ЗА КОРОТКОЧАСНОГО ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

Хубетов О. В.

аспірант кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-2617-049X

060315@ukr.net

Ключові слова: *адаптивність, інтелект, критичне мислення, особисті цінності, самостійність, творче мислення.*

У статті аналізуються дані емпіричного дослідження, проведеного серед слухачів Одеського центру професійної освіти державної служби зайнятості України, щодо специфіки залежності показників соціально-психологічної адаптивності безробітних під час короткотермінового навчання нової професії від рівнів їхніх когнітивних показників та особистих цінностей. Наведені результати кореляційного аналізу, завдяки якому виявлені зв'язки високого рівня між інтегральними показниками адаптивності та рівнями загального інтелекту, критичного мислення, таких особистих цінностей, як «самостійність», «самостійність у поведінці», «гедонізм»; виявлені негативні кореляційні зв'язки особистого адаптаційного потенціалу з рівнями таких особистих цінностей, як «традиція в поведінці», «конформізм у поведінці». Кореляційні зв'язки нижчого рівня були виявлені між інтегральним показником адаптації та рівнем творчого мислення, такими особистими цінностями, як «влада», «досягнення», «універсалізм», «універсалізм у поведінці», «доброта в поведінці», негативні кореляційні зв'язки низького рівня – між інтегральним показником адаптації та такими особистими цінностями, як «влада в поведінці», «конформізм у поведінці».

Проведений кластерний аналіз виявив чотири типи слухачів за рівнями адаптивності: тип слухачів із низьким рівнем адаптивності, успішний тип слухачів (високі рівні адаптивності), самостійний тип (достатньо високий рівень адаптивності та високий рівень особистої цінності «самостійність у поведінці»), тип слухачів традиційної поведінки (досить невисокий рівень адаптивності). Аналіз показників всіх типів слухачів виявив статистично значущі зв'язки між типами слухачів і рівнями таких когнітивних показників, як «загальний інтелект» і «критичне мислення» і таких особистих цінностей, як «самостійність у поведінці», «традиція в поведінці». Визначені когнітивні показники й особисті цінності, найбільш придатні для розробки корекційно-тренінгової програми та комплексу заходів із поліпшення адаптивних можливостей особистості під час короткотермінового професійного навчання.

COGNITIVE PROPERTIES AND PERSONAL VALUES AS FACTORS OF ADAPTABILITY IN SHORT-TERM PROFESSIONAL TRAINING

Khabetov A. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-2617-049X,
060315@ukr.net*

Key words: *adaptability, intelligence, critical thinking, personal values, independence, creative thinking.*

The article analyzes the data of an empirical study conducted among students of the Odesa Center for Vocational Education of the State Employment Service of Ukraine. The aim of the study was to identify the specifics of the dependence of indicators of socio-psychological adaptability of the unemployed during short-term training of new profession on the levels of their cognitive performance and personal values. The results of correlation analysis are given, due to which high-level connections between integral indicators of adaptability and levels of general intelligence, critical thinking, such personal values as “independence”, “independence in behavior”, “hedonism” are revealed. Negative correlations of personal adaptive potential with levels of such personal values as “tradition in behavior”, “conformism in behavior” are revealed. Lower correlations level was found between the integral indicator of adaptation and the level of creative thinking, such personal values as “power”, “achievement”, “universalism”, “universalism in behavior”, “kindness in behavior”, negative correlations of a lower level – between the integral indicator of adaptation and such personal values as “power in behavior”, “conformism in behavior”.

As a result of cluster analysis, four types of students were identified by levels of adaptability: type of students with low adaptability, successful type of students (high levels of adaptability), independent type (high enough level of adaptability and high level of personal value “independence in behavior”), type of students traditional behavior (rather low level of adaptability). The analysis of indicators of all types of students revealed statistically significant relationships between types of students and levels of such cognitive indicators as “general intelligence” and “critical thinking”, and such personal values as “independence in behavior”, “tradition in behavior”. Cognitive indicators and personal values that are most suitable for the development of a correctional training program and a set of measures to increase the adaptive capabilities of a personality during short-term vocational training have been determined.

Постановка проблеми. У разі зміни професійної діяльності, втрати роботи особистості доводиться навчатися нової професії в дорослому віці, що є досить поширеним явищем у сучасному світі. Це вимагає від неї як від суб'єкта діяльності вмінь використовувати і поліпшувати такі особисті властивості, які забезпечують адаптацію до змін соціального середовища та до нової професійної діяльності, що визначає важливість поглибленого аналізу як властивостей адаптивності особистості, так і аналізу чинників, які впливають на її рівень у окремих індивідів за різних обставин суспільного життя.

Проблеми аспектів адаптації до умов навчання та професійної освіти досліджували І. Булах,

Г. Прихожан, І. Бойко, Н. Максимова, Г. Чуткіна, Т. Драгунова, О. Новикова, О. Яковлєва та ін. [1–6].

Психологію адаптаційної активності безробітних вивчали О. Корчевна, Л. Матвієнко [7]; організаційно-психологічні детермінанти адаптації безробітних на етапі професійної перепідготовки були темою дослідження В. Пасічної [8]; аспекти формування, змін і реалізації життєвих стратегій особистості, пов'язаних з адаптацією у разі зміни професійної діяльності, розглядала К. Мілютіна [9]; психологію професійної підготовки – В. Семиченко [10]; особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу – Н. Сабліна

[11], вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя – О. Мельник [12].

У психологічних дослідженнях адаптивності в останні роки найчастіше аналізувалися взаємозв'язки інтегральних утворень особистості з адаптивністю: взаємозв'язки самоактуалізації й адаптивності, емоціональної стабільності й адаптивності, соціальної компетентності й адаптивності, я-концепції й адаптивності [13–15]. Формування цих складних психологічних утворень особистості потребує від останньої рефлексії, вмінь і навичок до аналізу факторів навколишнього соціального середовища, тобто використання інтелекту, критичного мислення. Нерідко науковці визначають емоціональний інтелект, соціальний інтелект як частину розширеного поняття загального інтелектуального розвитку, як спроможність аналізувати та розпізнавати свої емоційні та поведінково-соціальні особливості, емоції та поведінку інших людей, соціальні особливості середовища. Рівні інтелекту, критичного і творчого мислення, параметри особистих цінностей (як когнітивних репрезентацій груп потреб) мають вплив на пізнавальний процес особистості за професійного навчання, на її ставлення до навколишнього середовища, рівень взаємодії із соціальним оточенням.

Мета статті полягає у дослідженні впливу когнітивних чинників на рівень соціально-психологічної адаптивності безробітних під час короткотермінового навчання нової професії. **Завдання дослідження** – виявлення статистично значущих зв'язків між показниками загального інтелекту, критичного, творчого мислення, особистих цінностей і показниками соціально-психологічної адаптивності безробітних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розуміємо адаптивність як наявність певного набору індивідуальних характеристик, які дозволяють особистості розв'язувати проблемні ситуації, що виникають протягом життєдіяльності, й адекватно і своєчасно нормалізувати негативні наслідки динамічних змін у взаємовідносинах із навколишнім середовищем, не втрачаючи особистісної цілісності та можливостей саморозвитку і самовдосконалення [11]. Набір таких адаптивних характеристик у різних індивідів може відрізнятися. Найбільш яскраво це проявляється у взаємодії особистості з різноманітним соціальним середовищем.

Для вирішення мети, яку ми сформулювали у роботі, нами були проведені емпіричні дослідження на базі Одеського центру професійно-технічної освіти державної служби зайнятості України. У дослідженні взяли участь 229 слухачів центру, що навчалися професійної діяльності зі спеціальностей: електромонтажник, оператор станків із програмним керуванням, кухар, кравець, перу-

кар, візажист. Серед них чоловіків – 104 слухачі, жінок – 125 слухачок. Кількість слухачів, які брали участь у дослідженнях, за віком: від 18 до 23 років – 81 особа, від 24 до 35 років – 73 особи, від 36 до 45 років – 56 осіб, від 46 до 59 років – 19 осіб. Слухачі з вищою освітою – 97 осіб, із середньою освітою – 132. Дослідження слухачів проводилися під час їх навчання нової професійної діяльності. Середній термін навчання – близько чотирьох місяців. Для проведення дослідження були обрані такі психодіагностичні методики: багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна, методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонд (адаптація О. Осницького 2004 р.), методика Ш. Шварца «Вивчення цінностей особистості», тест творчого мислення Торенса (фігурна форма), тест на рівень інтелекту Кеттелера, тест критичного мислення Л. Старки.

Аналіз шкал показників адаптивності. Згідно з показником шкали «інтегральний показник адаптації» (визначається на основі шкал «адаптивність» і «дезаптивність») методики К. Роджерса та Р. Даймонда (далі – методика СПА) 59,8% слухачів мають високий рівень, середній – 40,2% респондентів. Крім шкал «адаптивність» і «дезаптивність», складниками інтегрального показника адаптації є такі шкали: самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення домінування, ескапізм.

Інтегральний показник рівня адаптації демонструє, що слухачі, які прийшли навчатися нової професії, мають досить високі показники психологічних характеристик адаптивності. Ми пояснюємо це тим, що безробітні, котрі прийняли рішення про зміну свого соціального стану, вийшли зі стану невизначеності свого найближчого майбутнього, мають позитивну ціль на цей період свого життя та діяльності, і це покращує їхні психологічні показники.

Досить високі значення інтегрального показника адаптивності пов'язані також із впливом зовнішніх чинників, таких як: інформаційна підготовленість слухачів завдяки ЗМІ до того, що зміна професійної діяльності через трансформації професійних компетенцій, зникнення одних і переорієнтацію інших професій нині є звичайною справою, а потреба у професійному перенавчанні стає актуальною для багатьох працездатних індивідів; наявність в Україні безвізового режиму із країнами ЄС і відомостях про потребу в робітниках у цих країнах, що зменшує варіанти невизначеності майбутнього у разі втрати роботи; працездатне покоління середнього і молодого віку значну частину свідомого життя провело при економічній нестабільності в країні, коли можливість

втраги роботи, необхідність оволодіння новим професіями сприймається як частина звичайного світосприйняття.

Згідно з багаторівневим особистісним опитувальником «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна 51% слухачів мають невисокий особистий адаптивний потенціал, 34,9% – середній, і 14,1% – високий. Методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна спрямована на вивчення адаптивних можливостей індивіда на основі оцінки рівнів соціально-психологічних і психофізіологічних характеристик, які показують особливості його соціального та психічного розвитку [16]. Найбільший вплив на адаптивний потенціал мають поведінкова регуляція, комунікативний потенціал і моральна нормативність, у яких акцент зміщений на соціально-психологічні характеристики та соціальний розвиток особистості (здатність регулювати відносини із соціальним оточенням, соціальне схвалення, вміння побудувати відносини з іншими людьми, адекватне сприймання пропонованої соціальної ролі в суспільстві). Значний процент низьких значень показника «особистий адаптивний потенціал» демонструє, на

нашу думку, невисокий розвиток саме соціальних характеристик респондентів, недостатньо розвинені здібності до аналізу соціального середовища, свого місця в ньому.

Інтегральні показники адаптивності за методиками Роджерса – Даймонд і Маклакова – Чермяніна позитивно корелюють між собою на високому рівні ($r = 0,500^{**}$, $p < 0,01$), що вказує на надійність як однієї, так і іншої методики у дослідженні адаптивності.

Кореляційний аналіз виявив позитивні зв'язки високого рівня ($p < 0,01$) між особистим адаптивним потенціалом (методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна) та рівнем інтелекту, рівнем критичного мислення, такими особистими цінностями, як «самостійність» і «самостійність у поведінці», негативні – з особистими цінністю «традиції в поведінці» ($p < 0,01$) та «конформізм у поведінці» ($p < 0,05$) (табл. 1).

Кореляційного зв'язку рівнів особистого адаптивного потенціалу та рівнів творчого мислення не виявлено. Ми пояснюємо це тим, що безробітні проходять короткочасний інтенсивний курс по оволодінню вміннями, навичками, компетен-

Таблиця 1

Кореляційні зв'язки показників адаптивності (методика А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна) й особистісних когнітивних характеристик

	Особ. адапт потенціал	Поведінк регуляція	Комунік. потенціал	Моральн. Нормат.	Дезап. поруш.	Астенічні реакції	Психотич. реакції
IQ	,237**	,231**	,137*	-,187**	,160*	,314**	
Крит. мисл	,494**	,481**	,341**		,383**	,337**	,297**
Творч. мисл.			,151*	-,130*	,155*	,193**	
Самостійність	,189**	,224**	,241**	-,251**	,192**	,272**	
Влада				-,143*	,218**		
Універсалізм			,201**		,246**		
Гедонізм			,204**	-,213**	,151*	,159*	
Досягн				-,151*			
Традиц.							,153*
Сам. в повед.	,222**	,200**				,189**	
Влада в повед.							-,131*
Гедон в повед							-,161*
Стимул в повед.							,141*
Традиц. в повед.	-,177**	-,143*				-,143*	
Конформ в овед.	-,157*						-,149*

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

ціями нової для них професії. Попередній професійний досвід за таких умов не є підмогою в новій для них соціальній ситуації. Слухачам-безробітним для успішної адаптації потрібні насамперед уміння, які забезпечуються достатніми рівнями критичного мислення та інтелекту: здатністю до мислення, аналізу, абстрагування, вмінням робити висновки, відкритістю розуму; утриманням від судження за недостатності підстав. Ці вміння є необхідною умовою для успішності будь-яких процесів соціально-психологічної адаптації [17; 18]. Продуктивне творче мислення наявне, коли особистість вже досить добре орієнтується у сфері докладання творчих зусиль і уявляє мету творчої діяльності, але на шляху її досягнення має «розриви», які не вдається подолати, використовуючи логічне мислення, тобто у випадках, коли адаптація до нового соціального середовища відбувається більшою мірою за рахунок розширення вже набутих і засвоєних уявлень і понять, як «підтягування» нового соціального становища до когнітивних структур особистості. Саме в таких випадках творче мислення може бути позитивним фактором прискорення соціально-психологічної адаптації [19].

Статистично значимий негативний кореляційний зв'язок адаптаційного потенціалу з особою цінністю «традиції в поведінці» пов'язаний, на нашу думку, з тим, що ця цінність дещо ускладнює індивіду процес входження в нові умови й прийняття цих умов діяльності в незнайомій для нього професії (на відміну від таких особистих цінностей, як самостійність і самостійність у поведінці).

При аналізі кореляційних зв'язків когнітивних показників та особистих цінностей зі шкалами складників «особистого адаптаційного потенціалу» можливо помітити, що показники рівня інтелекту, рівня критичного мислення, «самостійність» мають високі позитивні кореляційні зв'язки з показниками шкал «поведінкова регуляція» та «комунікативний потенціал», які є найбільш вагомими складовими частинами інтегрального показника «особистісний адаптивний потенціал»; крім того, критичне мислення має високі кореляційні зв'язки з показником «дезаптаційні порушення» (низький ранг якого означає значну вираженість порушень, високий ранг – відсутність ознак порушень), а от із показником «моральна нормативність» рівень інтелекту та показники особистих цінностей «самостійність», «гедонізм» мають негативний кореляційний зв'язок. Крім того, показник «гедонізм» має високі кореляційні зв'язки з «комунікативним потенціалом» і показником «дезаптаційні порушення», високим рангом якого позначається відсутність порушень. Так само показники «дезаптаційні

порушення» позитивно пов'язані з показниками «влада» й «універсалізм».

Такі ж позитивні кореляційні зв'язки високого рівня ($p < 0,01$) були виявлені нами між інтегральним показником адаптації (методика СПА) та рівнями загального інтелекту, критичного мислення, «самостійності», «самостійності в поведінці» та «гедонізмом» (табл. 2).

Кореляційні зв'язки нижчого рівня ($p < 0,05$) були виявлені між інтегральним показником адаптації та рівнем творчого мислення, такими особистими цінностями, як влада, досягнення, універсалізм, універсалізм у поведінці, доброта в поведінці, негативні зв'язки (рівня $p < 0,05$) – між інтегральним показником адаптації та такими особистими цінностями, як влада в поведінці, конформізм у поведінці (табл. 2). Зі складниками інтегрального показника адаптації мають статистично значимі кореляційні зв'язки ($p < 0,01$) такі показники: загальний інтелект, критичне мислення – з дезадаптивністю, інтегральним показником самоприйняття, інтегральним показником прийняття інших, інтегральним показником емоціонального комфорту, інтегральним показником інтернальності, ескапізмом; крім того, критичне мислення додатково має високі кореляційні зв'язки ще з адаптивністю та інтегральним показником домінування. З усіма складовими частинами інтегрального показника адаптації, крім інтегрального показника прийняття інших та ескапізму, статистично вагомо ($p < 0,01$) пов'язані особисті цінності «самостійність» і «гедонізм». Творче мислення позитивно корелює з дезадаптивністю ($p < 0,01$), а особиста цінність «досягнення» – з інтегральним показником домінування ($p < 0,01$); «стимулювання», «універсалізм» – з інтегральним показником самоприйняття ($p < 0,01$), «універсалізм» ще корелює з інтегральним показником інтегральності. Особиста цінність «безпека» на високому рівні корелює з інтегральним показником «самоприйняття» й «ескапізм» ($p < 0,01$), а показник «традиція» має значну негативну кореляцію з «ескапізмом» та «інтегральним показником домінування» ($p < 0,01$), «конформізм» – з «інтегральним показником домінування». Статистично значимі кореляції ($p < 0,01$) зі складниками інтегрального показника адаптивності на рівні профілю особистості мають такі особисті цінності: «самостійність у поведінці» – з адаптивністю, з дезадаптивністю, з інтегральним показником інтегральності; «влада в поведінці» – негативно з ескапізмом; «досягнення в поведінці» – з адаптивністю та інтегральним показником домінування, «стимулювання в поведінці» – з адаптивністю, з інтегральним показником самоприйняття; «універсалізм у поведінці»; «доброта в поведінці» – з інтегральним показником самоприйняття

інтегральним показником інтернальності, «доброта в поведінці» – з адаптивністю; «традиції в поведінці», «конформізм в поведінці» мають негативну кореляцію з інтегральним показником емоційного комфорту та з інтегральним показником домінування (табл. 2).

Внаслідок проведеного кластерного аналізу виявлено чотири типи слухачів за рівнями адаптивності (рис. 1). Аналізуючи показники всіх типів слухачів, ми визначили статистично значущі зв'язки між типами слухачів і рівнями когнітивних показників і особистих цінностей.

Перший тип (такий, що важко адаптується) характеризується низьким значенням рівня адап-

таційного потенціалу, найменшим з усіх типів слухачів показником інтегрованої адаптації, низькими значеннями IQ, критичного мислення, самостійності в поведінці. До першого кластеру належать 22,28% слухачів.

Другий тип (успішний) характеризується зв'язком високих рівнів адаптивного потенціалу та інтегрованого показника адаптації з високими рівнями IQ та критичного мислення, самостійності у поведінці та низьким рівнем традицій у поведінці. Дуже помітним є позитивний зв'язок зростання рівня особистого адаптивного потенціалу зі зростанням рівня критичного мислення. До цього типу належать 28,38% слухачів.

Таблиця 2

**Кореляційні зв'язки показників адаптивності (методика СПА)
та особистісних когнітивних характеристик**

	Інт. пок адапт	Адапт	Дезадап	Інт. пок самопр	Інт. пок прийм інших	Інт.пок. емоц. комфор	Інт. пок. інтер-нальн.	Інт. пок домін.	Ескапізм
IQ	,372**		,324**	,365**	,235**	,369**	,325**		,132*
Крит. мисл	,502**	,295**	,555**	,356**	,473**	,481**	,255**	,338**	,259**
Творч мисл	,169*		,232**		,143*	,159*			
Самостійн.	,211**	,164*	,175**	,155*		,201**	,182**	,155*	
Влада	-,141*								
Гедонізм	,191**	,191**	,262**	,215**		,194**	,215**	,186**	
Досягн	,147*				,137*			,421**	
Стимул		,157*	,141*	,214**	,162*				
Універсализм	,133*		,143*	,350**			,231**		,161*
Безпека				,172**	-,156*				,197**
Традиції						-,149*		-,240**	-,191**
Конформізм								-,198**	
Самостн. в повед	,236**	,196**	,191**	,240*		,221*	,234**	,147*	
Влада в поведін	-,145*		-,140*						-,201**
Досягн в поведін		,183**			,149*			,220**	
Стимул в повед		,268**		290**		,143*	,142*		
Універс в повед	,130*			,260**					
Доброт в поведін	,161*	,256**		267**			,242**	-,165*	
Безпека в повед								-,146*	
Традиції в повед						-,181**		-,226**	
Конфор в повед	-,132*		-,161			-,216**		-,489**	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Рис. 1. Типологія слухачів за рівнями адаптивності та рівнями когнітивних чинників і особистих цінностей

Примітки: ОАП – особистий адаптивний потенціал (за методикою А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна), Інт. адап. – інтегральний показник адаптації (за методикою СПА), сам. повед – особиста цінність «самостійність у поведінці», трад. пов. – особиста цінність «традиція в поведінці». Вертикальна шкала (рангова) – рівні показників адаптивності та когнітивних чинників, особистих цінностей: 1 – низький рівень, 2 – середній, 3 – високий, 4 – дуже високий

Третій тип (самостійний) має високий рівень інтегрального показника адаптації, близький до середнього рівень особистого адаптаційного потенціалу, середній рівень IQ та критичного мислення і дуже високий рівень самостійності у поведінці за низького рівня традицій у поведінці (28,38% слухачів).

Четвертий тип (традиційної поведінки) є близьким до першого за низьким значенням рівня адаптаційного потенціалу, має середній рівень інтегрованої адаптації, низькі значення рівнів IQ, критичного мислення. Зв'язок вагомого значення показника «самостійність у поведінці» й адаптаційних характеристик нівелюється високим рівнем чинника «традиція у поведінці», який має негативний кореляційний зв'язок із показниками адаптивності. Цей тип включає 20,96% слухачів.

Слухачі, які належать до другого та третього типів (високі та вищі за середні показники адаптивності та високі показники критичного мислення, IQ, особистої цінності «самостійність у поведінці», низькі значення показника особистої цінності «традиція в поведінці») становлять 56,76% усіх слухачів, котрі брали участь у дослідженні.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Аналізуючи результати кореляційного та кластерного аналізу за критеріями визначення найбільш статистично значимих кореляційних зв'язків і найбільшого впливу досліджуваних чинників на інтегральні показники адаптивності, можливо визначити, що:

- для слухачів-безробітних, які проходять короткочасне навчання нової професії, провідними когнітивними чинниками, що мають найбільші статистично значимі позитивні зв'язки з особистим адаптивним потенціалом (за методикою А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна), є такі: критичне мислення, рівень загального інтелекту, самостійність, самостійність у поведінці; найбільш статистично значимі негативні кореляційні зв'язки з адаптивним потенціалом – традиція в поведінці;

- найбільші статистично значимі позитивні зв'язки, що корелюють з інтегральним показником адаптації за методикою К. Роджерса – Р. Даймонд, мають такі чинники: критичне мислення, рівень загального інтелекту, самостійність, самостійність у поведінці, гедонізм;

- для підвищення показників адаптивності доцільно використовувати тренінгову програму покращення таких статично значимих когнітивних

чинників адаптивності й особистих цінностей, які можуть піддаватися корекції: критичного мислення, самостійності, самостійності у поведінці.

Перспективами подальших напрацювань у цьому напрямі є проведення досліджень по

перевірці ефективності використання тренінгових програм для підвищення адаптаційних можливостей слухачів при проходженні короткочасного навчання новій професійній діяльності [20].

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах І.С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці. *Збірник наукових статей НПУ ім. М.П. Драгоманова*. 1998. С. 5–11.
2. Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. та ін. Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища : монографія / за ред. Н.Ю. Максимової. Київ : Педагогічна думка, 2015. 254 с.
3. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 2000. 304 с.
4. Чуткина Г.М. Адаптация первоклассников к педагогическому процессу школы : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Минский государственный педагогический институт им. М. Горького. Минск, 1987. 17 с.
5. Драгунова Т.В. Проблема конфликта в подростковом возрасте. *Библиотека научной и учебной литературы*. 2004. URL: http://www.sbiblio.com/biblio/archive/dragunova_problema/ (дата звернення: 25.08.2020)
6. Новикова И.А. Соотношение толерантности и параметров межкультурной адаптации иностранных студентов из разных регионов. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Психология и педагогика*. 2010. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-tolerantnosti-i-parametrov-mezhkulturnoy-adaptatsii-inostrannyh-studentov-iz-raznyh-regionov/viewer> (дата звернення: 25.08.2020).
7. Корчевна О.В. Психологічні чинники формування активності безробітних на ринку праці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України. Київ, 2006. 233 с.
8. Пасічна В.Г. Організаційно-психологічні детермінанти адаптації на етапі професійної перепідготовки : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.10 / Університет економіки та права «КРОК». Київ, 2018. 249 с.
9. Мілютіна К.Л. Особливості життєвої стратегії особистості у сфері зайнятості в умовах соціальної нестабільності. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2015 № 2. С. 54–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_2_14 (дата звернення: 25.08.2020).
10. Семиченко В.А. Проблема особистісного розвитку й саморозвитку в контексті неперервної професійної освіти. *Педагогіка і психологія*. 2010. № 2 С. 46–57.
11. Сабліна Н.В. Особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2019. 219 с.
12. Мельник О.В. Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / Інститут психології імені Г.С. Костюка. Київ, 2019. 258 с.
13. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект. Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма РАН, 2002. 275 с.
14. Галецька І. Психологічні чинники соціальної адаптації. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2005. № 1. С. 91–100. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p001.php> (дата звернення: 15.06.2020).
15. Ростовцева М.В., Машанов А.А. Естественнаучные, психологические и философские аспекты адаптации человека. *Вестник КрасГАУ*. 2013. № 6. С. 184–190. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estestvennonauchnye-psihologicheskie-i-filosofskie-aspekty-adaptatsii-cheloveka/viewer> (дата звернення: 16.06.2020).
16. Маклаков А.Г., Чермянин С.В. Психологическое прогнозирование в экстремальных условиях деятельности. *Вестник СПбГУ*. 2009. Сер. 12. Вып. 4. С. 142–148.
17. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Международная педагогическая академия, 1994. 680 с.
18. Тимоха С. Теоретичні основи розвитку критичного мислення студентів. *Гуманізація навчально-виховного процесу*. 2011. Вип. LV. Ч. II. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2011_55_2/8.pdf (дата звернення: 16.05.2019).

19. Хубетов О.В. Уточнення структури та механізмів процесу творчого мислення. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 2 (14). С. 150–157.
20. Зайцева Т.В. Теория психологического тренинга. Психологический тренинг как инструментальное действие. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 207 с.

REFERENCES

1. Bulakh I.S. (1998) Специфика социальной адаптации и самореализации личности в подростковом и юношеском возрасте [The specifics of social adaptation and self-realization of the individual in adolescence and adolescence]. *Collection of scientific articles of Drahomanov National Pedagogical University*. Pp. 5–11.
2. Maksymova N.Ju., Ghrysj A.M., Manilov I.F. and others. (2015) Психологічні механізми адаптації девіантів до сучасного соціокультурного середовища: монографія / за ред. N.Ju. Maksymovoji [Psychological mechanisms of adaptation of deviants to the modern sociocultural environment: monograph / edited by N.Yu. Maksymova]. Kyiv: Pedagogichna dumka. (in Ukrainian)
3. Prikhozhan A.M. (2000) Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика [Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics]. Voronezh: Publishing House NPO "MODEK". (in Russian)
4. Chutkina G.M. (1987) Адаптация первоклассников к педагогическому процессу школы [Adaptation of first graders to the pedagogical process of the school] (PhD Thesis), Minsk: Minsk State Pedagogical Institute of Maxim Gorky.
5. Dragunova T.V. (2004) Проблема конфликта в подростковом возрасте. [The problem of conflict in adolescence]. *Biblioteka nauchnoy i uchebnoy literatury [Library of scientific and educational literature]*. URL: http://www.sbiblio.com/biblio/archive/dragunova_problema/ (accessed 25.08.2020).
6. Novikova I.A. (2010). Сootношение толерантности и параметров межкультурной адаптации иностранных студентов из разных регионов [Correlation of tolerance and parameters of intercultural adaptation of foreign students from different regions]. *Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Psikhologiya i pedagogika [Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Psychology and Pedagogy]*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-tolerantnosti-i-parametrov-mezhkulturnoy-adaptatsii-inostrannyh-studentov-iz-raznyh-regionov/viewer> (accessed 25.08.2020).
7. Korchevna O.V. (2006) Психологические факторы формирования активности безработных на рынке труда [Psychological factors of formation of activity of the unemployed in the market of practice] (PhD Thesis), Kyiv: Ukrainian State Employment Service Training Institute.
8. Pasichna V.H. (2018). Орґанізаційно-психологічні детермінанти адаптації на етапі професійної перепідготовки [Organizational and psychological determinants of adaptation at the stage of professional retraining] (PhD Thesis). Kyiv: University of Economics and Law "KROK".
9. Miljutina K.L. (2015) Особливості життєвої стратегії особистості у сфері зайнятості в умовах соціальної нестабільності [Peculiarities of life strategies in employment under conditions of social instability]. *Rynok praci ta zajnjatistj naseleння [Labor market and employment]*, vol. 2. pp. 54–57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rpzn_2015_2_14 (accessed 23.08.2020).
10. Semychenko V.A. (2010) Проблема особистісного розвитку і саморозвитку в контексті неперервної професійної освіти [The problem of personal development and self-development in the context of continuing professional education]. *Pedagogy and psychology*, vol. 2. pp. 45–57.
11. Sablina N.V. (2019). Особистісні чинники адаптації до навчання студентів медичного коледжу [Personal factors of adaptation to the education of medical college students] (PhD Thesis). Kyiv: Kostyuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine.
12. Meljnyk O.V. (2019). Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя [Age features of adaptation of participants of hostilities to conditions of a peaceful life] (PhD Thesis). Kyiv: Kostyuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine.
13. Romm, M.V. (2002). Адаптация личности в социуме: Теоретико- методологический аспект [Adaption of personality in society: Theoretical and methodological aspect]. Novosibirsk: Science. Siberian Publishing Company of the Russian Academy of Sciences] (in Russian).
14. Haletska I. (2005). Психологічні чинники соціальної адаптації [Psychological factors of social adaptation]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny [Socio-humanitarian problems of man]*, vol. 1, № 1, pp. 91–100. URL: <http://znc.com.ua/ukr/publ/periodic/shpp/2005/1/p001.php> (accessed 15.06.20).
15. Rostovceva M.V., Mashanov A.A. (2013) Естествонаучные, психологические и философские аспекты адаптации человека [Natural science, psychological and philosophical aspects of human adaptation] *Vesnik KrasGAU [Bulletin of the Krasnoyarsk Agrarian Institute]*, № 6, pp. 184–190. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/estestvennonauchnye-psihologicheskie-i-filosofskie-aspekty-adaptatsii-cheloveka> (accessed 16.06.20).

16. Maklakov A.G., Chermeyanin S.V. (2009) Psihologicheskoe prognozirovanie v ekstremal'nyh usloviyah deyatel'nosti [Psychological forecasting in extreme conditions]. *Bulletin of St. Petersburg University*, vol. 12, № 4, pp. 142–148.
17. Piazhe ZH. (1994). Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological works]. Moscow: Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya (in Russian).
18. Tymokha S. (2011). Teoretychni osnovy rozvytku krytychnoho myslennia studentiv [Theoretical foundations of the development of critical thinking of students.]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu* [Humanization of the educational process], vol LV, № II. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gnvp/2011_55_2/8.pdf (accessed 16.05.19).
19. Khubetov O.V. (2018). Utochnennia struktury ta mekhanizmiv protsesu tvorchoho myslennia [Refinement of the structure and mechanisms of the creative thinking process]. *Problems of modern psychology*, vol. 2, № 14.
20. Zajceva T.V. (2002). Teoriya psihologicheskogo treninga. Psihologicheskij trenng kak instrumental'noe dejstvie [Theory of psychological training. Psychological training as an instrumental action]. St. Petersburg: Rech' (in Russian).